

Հանգչէ ու նրնքէ հիմայ ի դամբան
Ազգիդ ու ցեղիդ գաւակդ աննրման,
Թէպէտ ա՛լ չապրիս յերկրի, ո՛վ Նուպար,
Բայց համբաւդ հընչէ պիտի դարէ դար:

Հ. Ա. ՂԱԶԻԿԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՕԴՈՒԱԾՆԵՐ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԹԵՐԹԵՐՈՒ ՄԷՋ

Byzantinische Zeitschrift. Հտ. Ե. Թիւ 1: —
Քաջատանգիւն Կոնստնդնուպոլիսի յօդուածով մը քաջու-
ածներ կու տայ Ատտիկանեան Թիւ 3 Հայ ձե-
ռագրին, որ կը պարունակէ Հայկական Թարգ-
մանութիւն մը տեղեկութիւնք եպիսկոպոսոս-
թեանց ըսուած գործոյն: Զեռագրին գրուած է
1270էն:

Revue de l'histoire des religions. Տարի
ԺԻ. Թիւ 3: — F. Macler կը քննադատէ Դա-
նիէլի անվաներ տեսիլներու Հայերէն օրինակը,
ի մասնաւորի զայն որուն վերնագիրն է «Տե-
տիլ եօթներորդ Դանիէլի» որոյ մէջ խօսք կ'ըլ-
լայ Բիւզանդիոնի վրայ: Ուստի յօդուածագիրը
կը կարծէ թէ Քաջատանգիւնը յոյն բնագրէ
մը եղած ըլլայ:

Revue anglo-romaine. Տարի Ա. Թիւ 44: —
Կոնրակ Եղգիմեոս Դ. քահանայապետի առ
Հայո. կը խօսի 1439էն Փոյրեմտեան ժողովքէն
առ Հայո. ուղղուած Exultate Deo կոնդակին
վրայ:

Revue des revues et revue d'Europe et
d'Amérique. Տարի Է. Թիւ 16: — Հայոց գրա-
կանական շարժումը անուամբ յօդուածով մը
մը Տէրբան Եղկաթ անկարկ մը կու տայ Իու-
նահայ մատենադրաց ամանց (Արժեանք, Նալ-
բանդեան, Իսաֆի, Քամար-Քաթիպա) և անոնց
լրագրներուն (Արարատ, Մշակ, Արձագանք,
Նոր-Դար, Արաքս) վրայ:

Byzantinische Zeitschrift. Հտ. Ե. Թիւ 3-
4. — Վաստակոց Գրոց հայերէն քարգմանու-
թեան վրայ կը խօսի C. Brockelmann. կը քննէ
անոր յոյն բնագիրը, որ Զերորդ կամ Է Երորդ
դարուն անձանոթ օկոյաւորիլոսէ մը կատարուած
Բառոս անուամբ, հաւաքուած է Անտաղիոսի
և Դիւրիմոսի հնագոյն գործերէն:

Bibliotheka Warszawska. Տարի ԵՋ, Թիւ
67. — Հայապատան և Հայոց ըսուած յօդուածով
մը I. König կը համառօտէ Հայոց պատմու-

թիւնը իսկզբանէ մինչև մեր օրերը: Քրիստո-
նէսութեան քարգուծելը և օրհուրելը ի Հայաս-
տան Դ. դարէն սկսեալ մինչև ցայժմ: Դարձեալ
նշանաւոր հայ կաթողիկոսաց վրայ և հռոմ
քրիստոնեայ Հայաստանի և Աթոռայն վրայ:

Emporium. Տարի Դ. Թիւ 22. — M. Cerni-
nati յետ նշանակելու նախորդ յօդուածով մը
հին բնախի մատենագիրները որ խօսած են Կով-
կաստի քահանայտէրութիւնը վերնագրով հաստատածի
մը մէջ, նոր հեղինակները որ նոյն երկրի վրայ
ակնաւորաւ ըլլալով գրած են, որոց մեծամաս-
նութիւնը ուսու կամ հայ են, և մէջ կը բերէ
ամենէն գեղեցիկ կտորները:

Bessarione. Թիւ 14, 12 Միտրայ և հայե-
րէն նշանագրերը: Կրկին յօդուածներ, առա-
ջինով անկարկ մը կու տայ Հայաստանի Դ.
և Ե. դարերուն վրայ, համառօտելով ցարդ և
դած կարծիքները:

ՀԱՅՔ Ս. ԳՐՈՅ ՄԷՋ

(Շար. տիւն յէջ 63)

ԱՆԳԱՄ մը Հաստատելն ետքը՝ թէ
Փոխիդոյ «Աքանագեանք» յռնական ծա-
գովն ունին, կը դառնանք քննել՝ թէ ինչի-
չեք կրնար բնորոշիլ որ Ս. Գրոց «Աքա-
նագեանքը» նոյն ըլլան Փոխիդոյ և Բիւթա-
նոյ «Աքանագեանք» հետ, և նր կրնանք
կամ պէտք ենք փնտռել գտնոնք:

Եթէ ուշադրութեամբ դիտենք Երեմիայի
երբայական բնագրին վերը մէջ բերուած հա-
տուածն՝ — «Դիմազարութիւնս Արարատայ,
Միհնույ և Աքանագայ» — պիտի նկատենք
թէ երեք երկրի և Թագաւորութեանց խօսք
կայ, որոնց երկուքն արդէն իրարու սահմա-
նակից են, ըստ բնութագիր յիշատակարա-
նաց՝ Ուրարտոս լինելով Մաննաի հիւսի-
սային սահմանին վրայ. արդ այս երեք եր-
կիրներուն իրարու հետ միասին յիշուելն
կրնանք հետեւցընել՝ թէ «Աքանագեանք»
ես սահմանակից պէտք են ըլլալ միւս եր-
կուցին, մանաւանդ թէ Արարատ և Միհնի
գտնուելով Փոքր-Ասիոյ արեւելեան հիւսի-
սային կողմն՝ անկարելի է որ Աքանագ ալ

հեռու ըլլայ անոնցմէ, և այն՝ փարսախ-
ներով հեռու, մինչև փոքր—Ասիոյ արեւմտեան
ծայրն, ի Բիթանիա. ասիկա ոչ միայն պատ-
մական—աշխարհագրական խոշոր սիւսիայի հեռու
կարգէն է, այլ և տրամաբանութեան հակա-
ռակ։ Այս մասին մեր առաջնորդ կ'ըլլան
զարձեալ բեւեռաձեւ արձանագրութիւնք. զի
Առերեստանի թագաւորներէն Առուր—ախ—
իդիլի (== Ասորդան, 681—668 թիւ քան
դժ.) մէկ արձանագրութենէն կը տեղեկա-
նանք՝ թէ այս թագաւորն իւր երկրորդ ար-
շաւանաց ժամանակ (679) Տուսըլ գրաւելէն
և Կիմմերեաններն յաղթելէն յետոյ եկաւ
Մաննացւոց վրայ, որոնց՝ թէև օգնութեան
հասաւ Աշգուլայի երկրէն իշպակախան, սա-
կայն իր զէնքերուն զօրութեամբը խորտա-
կեց ամէնն ալ¹։ Այստեղ յիշուած երկիրն
Աշգուլ² ուրիշ օրինակի մը տարբեր բնութե-
րուածին (variante) համեմատ կը գրուի
նաեւ 𐎠𐎡𐎴 𐎠𐎡𐎴 𐎠𐎡𐎴 Աշ-քու—գա, քուլ. արդ
Ս. Գրոց նախնական բնագիրն այս ուղղա-
գրութեան հետեւելով գրած պիտի ըլլայ
𐎠𐎡𐎴𐎠 (Աշքուգ), բայց ետքէն՝ գաղափա-
բողք անուանս վերջնութեւ տառն Վ (առաւ)
շփոթելով Ճ (նռն) տառին հետ, որ շատ
պատահական է², գրած են 𐎠𐎡𐎴𐎠 (Աշքնգ),
որուն վրայ ետքէն ձայնաւորի շեշտերն ալ
աւելցրելով՝ եղած է 𐎠𐎡𐎴𐎠𐎠 (Աշքնազ) =
«Աքանազ»։ Եւ որովհետեւ բեւեռագրաց
Աշքուզան մօտ էր Մաննաի, որով իշպա-
կայան կարողացաւ օգնութեան հասնիլ իրեն
դաշնակից բարեկամ՝ Մաննացւոց, բացար-
ձակապէս կը հետեւի՝ թէ Ս. Գրոց Աշք-
նազն և բեւեռագրաց Աշքուզան նոյն են,
և թէ՛ «Աքանազեան զունդն» ոչ թէ
«Հայոց» թագաւորութիւնն էր, ինչպէս կը
կարծեն բոլոր պատմագէտք, այլ Միմնիի
= Մաննաի շատ մօտ — մեր վերն ըսա-
ծին համեմատ՝ թերեւս ալ սահմանակից
— տարբեր իշխանութիւն մը, նոյնպէս դաշ-

նակից Ուրարտացւոց և Մաննացւոց։ Ահա
այս պատճառաւ իսկ՝ երեքը միասին կը յի-
շուին Երեմիա մարգարէին, — «Թագաւորու-
թիւնը Արարատայ, Միմնայ և Աքանազայ»։
Ուրեմն ինքնիկ ջուրը կ'իյնայ Ուսուցչապետ
պր. Յենաւնի «Հաթեան» զրութիւնն ալ, որ
հաստատուած է միայն Հայոց փոխգիւյ ժո-
ղովորդ ըլլալուն աւանդութեան վրայ։ Այս
մասին արդէն մասնաւոր յօդուածով մը մեր
կարծիքն յայտնած ենք, Լոնդոն հրատարա-
կուող մասնագիտական հանդիսի մը մէջ.
ուրեմն ուրիշ անգամ ալ հոս կը գտնանք
նոյն խնդրոյն։

Մեր նախնեաց մատենագիրք բնական է
թէ չլինի զիտեր բեւեռաձեւ արձանագրու-
թեանց Աշքուզան, ոչ ալ երբայական և ա-
սորական բնագրաց սիւսլ Աշքնազն, այլ՝ ծա-
նօթ էր իրենց Եթանանից՝ Ἀσχαναζέσι
ձեւը միայն, որմէ և «Աքանազեանք»։ Այս
վերջին յունական ձեւն, սովորուած, կը
մատնէ թէ Ս. Գրոց այս մասերն ասորերէնէ
չեն թարգմանուած, այլ յունարէն թարգ-
մանութեան վրայէն. վասն զի Յոյնք շատաւ
չունենալիս համար՝ ս ըրած են, ուր որ
տեսած են շ. Սյուպէս մեր մատենագիրք՝
Ս. Գրոց հայերէն թարգմանութենէն միայն
ծանօթանալով «Աքանազեանք», և նկա-
տելով՝ որ առոնք կը յիշուին իբրեւ զրացի
կամ նաեւ բնիկ ժողովուրդ վերջին (իրենց)
ժամանակուան Հայաստանի, զանոնք նոյ-
նացուցած են Հայոց հետ։ Նման կերպով
ըրած են նաեւ՝ «Թորգոմիան» անուան նկատ-
մամբ. այսինքն՝ բեւեռագիր արձանագրու-
թեանց Թուրգարմառ քաղաքին անունը՝ Ս.
Գրոց երբայական բնագրին մէջ եղած է
𐎠𐎡𐎴𐎠 (Թուրգարմառ) = «Թորգոմ», և
𐎠𐎡𐎴𐎠𐎠 𐎠𐎡𐎴 (Թէյր Թուրգարմառ) = «տուն
Թորգոմայ». իսկ յունարէն թարգմանութեան
մէջ տրուած է երբեմն Θουρραμά ճիշդ և եր-
բեմն Θουρομά սիւսլ ձեւերն. Հայն ալ այս

1. Հ.մ.թ. Raw, WAI, Ա, էջ 48, սխառակ
Բ, տեղ 27—31։

2. Տես օրինակ մը իմ Հիմնական հետազ-
մեր Յարալիգաց ևն զրութեան մէջ, Վենետիկ

1898, էջ 6, ծանօթ. 1։ Հ.մ.թ. նաեւ Պեշխոյէն
մէջ բերուած վերի «Աշքուզ» ձեւն, փոխանակ
«Աշքնազ» ի և «Աշքնազ» ի։

վերջին ուղղագրութեան հետեւելով՝ ըրած է «Թորգոմ»։ Թէ «ստուն Թորգոմայ» Հայաստան չի նշանակեր, տարակոյտ չկայ մեզ համար. վասն զի բեւեռագրաց Թորգոմարիմուքագաքն, որ նոյն է Ս. Գրոց Թորգարմահանուան հետ, կապակաղովկիոյ և Կիլիկիոյ մէջտեղը կիյնայ. — այդա թուլ-գա-րիմ-մոռ-շա-սպ-ատ մնորո թա-րա-դի = «Թուլ-գարիմուքագաքն» որ Թարալի երկրին սահմանին (վրայ է¹)»։ Թարալի երկրին՝ ըստ Ե. Շրպերի բնութեան՝ կապակաղովկիան է². այսպէս և ծանօթ աշխարհագէտ Կիպերտի և Դիլլմանի կարծեօք՝ Թորգարմահ կը գտնուէր Հայաստանի հարաւային — արեւմտալիզմ³. Ուստի «Թորգոմ, Թորգոման» և այլն՝ կապ չունին Հայոց հետ, ինչպէս կապ չունէր «Աքքանազ»։ Իսկ վրաց այն աւանդութիւնը՝ թէ իրենց նախահայրն կը կոչուէր «Թարգամոս», Հայոց հետեւողութեամբ շինուած պատմական կեդծիք մըն է։

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՅԵԱՆ

Ա Ձ Գ

Հ ՄԱՌՆ Բանասերիս՝ Կ. Յ. Բասմայեանի յօդուածին մի քանի կէտերուն վրայ բանասերի մը ըրած յաւորք ինչ ինչ դիտողութիւններն եւս կը դնենք. զորո փութացինք յղել վերոյիշեալ Յարգոյ Յօդուածագրին. և սա հատկութեամբ ընդունելով զանոնք, նոյն շիտո-ղութեանց իւրաքանչիւր մասանց պատասխանեց, փափաքելով՝ որ թէ՛ դիտողութիւններն և թէ՛ իրեն սուած պատասխանները ի Բագմայիսի հրատարակութիւն, որպէս զի, եթէ և այլ բանասեր ունենան առարկելու ինչդերներ վերոյիշեալ յօդուածին դէմ, առձեռն գտնեն

1. Արձանագրութիւն Սենեքերիայ ի Կ. Պոլսո տղ 17-19։ Այս Սենեքիթի անունն ալ՝ «Սենեքերիմ» ձևով, սխալ ընթերցման արդիւնք է. վասն զի երբայական բնագիրն ունի՝ ܐܢܬܝܢܐ (Սանիեթիթ), հիշէ ինչպէս կը կարգանք բեւեռաձև արձանագրութեանց մէջ՝ Սիմա-նիթիթ։ Արդ բացարձակապէս յոյնը կամ սխալ կարդացած է, կամ սխալ զրգարի մը հետեւած, որ յառաջ եկած է վերջին (քեր)

իրենց դիտարութեանց պատասխանները։ Արդ մենք յարգ. Յօդուածագրին փափաքը կատարելով՝ միտնգումայն բանասիրաց ալ այս մասին մէջ ուսումնասիրելու հետաքրքրական նիւթ կը մատակարարենք. վասն զի Յօդուածագրին պատասխանները լի են հմտութեամբ, թէպէտեւ մենք եւս յամենայնի համամիտ չենք իրեն։

Ի ՄԱՌԱՐ.

Գ Ի ՏՈՂՈՒ Ք Ի Խ Ե

«ՀԱՅԳ Ս. ԳՐՈՑ ՄԷՋ» յօդուածին

Պր. Կ. Յ. Բասմայեանի

Հետեւեալ համառօտ դիտողութիւններով՝ ոչ եթէ բնադատել կ'ուզեմ Պր. Բասմայեանի յայտնած նոր կարծիքը, այլ ցուցնել լոկ թէ իւր փաստերն՝ համոզելու չափ զօրաւոր չեմ գտներ։ Արդ 1. Համամիտ չեմ ըսելու թէ, Երեմիայի ժամանակ... Միմիսի անոռամբ միայն ծանօթ էր Հայաստան. վասն զի յիշատակութիւն չկայ ուրիշ տեղ Սուրբ Գրոց մէջ Միմիսի կոչման այլ ընդհակառակն Արարատ անուամբ ծանօթ էր Հայաստան, և գարձեալ, որովհետեւ Սուրբ Գրոց և կամ Երբայեցոց տոմարութիւնն է զՀայաստան ոչ նման միւս ազգաց Արմենիա անուանել՝ այլ Արարատ, իմանալով ամբողջ աշխարհէ։ Այսպէս Երնոցոց գրոց մէջ, Ը. 4. կ'ըսէ երբայական բնագիրը. «Եւ Հանդես տապան... ի վերայ լիբանց Արարատայ». ինչպէս նաեւ սամարացին, եթմանանիցը և մերը. մինչ լատին և ասորի թարգմանութիւնք Արմենիա դրած են։ Դարձեալ, Ե-

տառին՝ Ծ (միմ) տառին հետ ունեցած փոքր ինչ նմանութիւն, որով և յոյնը դրած է՝ Σεναχηριμ. Իսկ ուրիշ մատենագիրք ճշդիւ կը դնեն Σεναχηριμ (Յանսիլիմ) և Σεναχηριμ (Հերոգոտոս)։

2. Keillinschriften und Geschichtsforschung. Giessen 1878, էջ 157։

3. Delitzsch, Wo lag das Paradies? Leipzig 1881, էջ 246։